

زیارت در دائرة المعارف اسلام (۳)

گروهی از مستشرقان

مترجم: هادی ولی پور*

چکیده

بزرگ‌ترین مجموعه پژوهشی مستشرقین در رابطه با دین اسلام، *دائرة المعارف اسلام (EI)* نشر لیدن هلند است که با تلاش خاورشناسانی چون ایگناز گلدزیهر (Ignaz Goldziher)، دخویه (De Goeje, M. J) و هوتسما (Houtsma, Martin Theodore) از سال ۱۹۰۸ میلادی آغاز شده و تاکنون به ویراست سوم (EI۳) رسیده است. از آنجا که موضوع زیارت به جهت پرسش‌ها و چالش‌های فراروی آن در عصر حاضر، مورد توجه بسیاری از اندیشمندان مسلمان قرار گرفته، به نظر می‌رسد ترجمه و ارزیابی مطالبی که از نگاه تاریخی و با روش خاص مستشرقین غیر مسلمان نگاشته شده، می‌تواند در تبیین برخی ابعاد موضوع مفید باشد. مدخل زیارت در *دائرة المعارف اسلام*، مدخلی مفصل است که به دست چندین تن از مستشرقان تحریر شده و مناسب است و کتاب‌های زیارتی را در ده نقطه مهم از جهان اسلام بررسی کرده است. بعد از اینکه بخش نخست و دوم این مدخل در شماره‌های قبلی مجله میقات ارائه گردید، در این مقاله بخش آخر آن تقدیم می‌گردد.

کلمات کلیدی: زیارت، مقبره، مناسک، قدیس، شفاعت

۵. زیارت در ایران و سایر کشورهای شیعه

الف) زیارت شیعی مرتبط با سنت مشهد

در اسلام شیعی، فرهنگ حرم مرتبط با یک مشهد (ر.ک. مدخل مشهد) (مکان شهادت شهید) سنتی کاملاً تثبیت شده است. مفهوم شهادت در راه خدا (ر.ک: مدخل شهید) نقش مهمی در ایجاد اعتقاد به تقدس حرم امامان دارد. در ایمان شیعه، همه امامان به عنوان شهید تکریم می‌شوند و مقبره‌هایشان مکان‌های زیارت سالیانه شیعیان است. شیعیان باور دارند که التزام به ولایت (ر.ک. مدخل ولایت) امامان شهید، که از طریق این زیارت‌ها ابراز می‌شود، باعث آموزش گناهان و مشارکت آنها در پیروزی نهایی امام موعود، امام مهدی، خواهد بود (ر.ک. مدخل امام مهدی). شیعیان مؤمن همچنین این حرم‌ها را مکان‌هایی برای کسب تقدس از امام می‌دانند.

حرم‌های شیعه بسیار ثروتمند هستند و هدایای سخاوتمندانه‌ای از جانب حاکمان مسلمان؛ به خصوص حاکمان شیعه، به آنها اعطا شده است. شهرها در اطراف این زیارتگاه‌ها ساخته شده و این حرم‌ها با تزئینات با شکوه و گران‌قیمت زینت داده شده‌اند. همه حرم‌ها ویژگی‌های معماری مشترکی دارند. مقبره در حیاطی واقع شده که دور تا دور آن را راهروها و حجره‌های طاق‌دار پوشانده است. دیوارها به طرزی شگفت‌انگیز با کاشی‌های رنگی نقش شده‌اند. ورودی ساختمان اصلی، مستطیل شکل، و راهروی بیرونی زراندود است. مقبره در مرکز یک اتاق با گنبد مطلقاً قرار گرفته و محفظه‌ای نقره‌ای (ضریح) روی آن قرار دارد. معمولاً دو مناره طلایی در ورودی حرم در کنار هم قرار گرفته‌اند.

حرم‌ها مراکز مهم آموزشی شیعه هستند و مدارس مهم (ر.ک: مدخل مربوط) در اطراف آنها شکل گرفته است. هر شیعه آرزو دارد بتواند در محضر امامان محبوب آرامگاهی داشته باشد و این مسئله باعث شده است در تمام حرم‌ها، به خصوص کربلا، نجف و مشهد و مناطق نزدیک به این مکان‌های مقدس، گورستان‌هایی وسیع ساخته شود.

از میان تمام امامان، حسین بن علی (ر.ک. مدخل مربوط) «سیدالشهدا» نامیده می‌شود؛ چرا که در صحرا از گرسنگی و تشنگی رنج برد و به دست دشمنانش در کربلا قطعه قطعه

شد. مقبره او احتمالاً اولین مشهد شیعه است که بلافاصله پس از شهادتش در سال ۶۱ قمری / ۶۸۰ میلادی مقدس شمرده شد.^۱ مشهد علی در نجف، جایی نزدیک به کوفه، در اوایل عصر عباسیان به حرمی عمومی تبدیل شد (شیخ مفید، ۱۳۵۱ ش / ۱۹۷۲ م، ج ۱، ص ۱۴). حرم کاظمین، در نزدیکی بغداد، مقبره امامان هفتم و نهم شیعیان (به ترتیب امام کاظم و امام جواد) است. امام دهم و یازدهم شیعیان، امام هادی و امام عسکری، در سامرا دفن شده‌اند (ر.ک. مدخل مربوط). امام هشتم شیعیان، امام علی بن موسی الرضا، در سناباد، از توابع توس دفن شده و شهر مشهد به دور مقبره او ساخته شده است. مقبره فاطمه، دختر پیامبر، و سایر امامان شیعه در قبرستان بقیع مدینه قرار دارد (رجوع کنید به بقیع الغرقد) که در سال ۱۹۲۵ میلادی به دست وهابیان با خاک یکسان شد. این گروه بنیادگرای سنی، تکریم مشاهد را شرک می‌دانند (ایگناز گلدزیهر، Ignaz Goldziher) سنت محمد، ترجمه انگلیسی، ج ۲، ص ۳۳۳).

به جز امامان، حرم‌های بسیاری مربوط به پیامبران باستان؛ مانند آدم، نوح، یونس و دیگران، در اطراف شهر نجف و دیگر شهرهای عراق، فلسطین، سوریه و جنوب ترکیه وجود دارد. پسران و دختران امامان (امامزادگان) (ر.ک. مدخل مربوط) و سیده‌ها یا بی‌بی‌ها) نیز در فرهنگ زیارت مورد تکریم هستند. امامزاده سیدمحمد، فرزند امام هادی، در بلد (حدود ۵۶ کیلومتری / ۳۵ مایلی جنوب سامرا)، شاه عبدالعظیم حسنی (ر.ک. مدخل مربوط) در ری و شاهچراغ در شیراز، از مشهورترین این امامزادگان‌اند. مشهدالسقط، که حرمی نامعمول و غیرعادی و محل دفن نوزاد نارس حسین است، در غرب شهر حلب، در مقابل کوه جوشن قرار دارد و زنان برای باروری در آنجا دعا می‌کنند (یاقوت حموی، معجم البلدان، ج ۲، صص ۱۵۶ و ۳۰۸). اعتقاد به قدرت شفابخشی معجزه‌وار درباره تمام این حرم‌ها وجود دارد.

از میان حرم‌های زنان مقدس اهل بیت (ر.ک. مدخل مربوط) می‌توان به حرم سیده زینب بنت علی و سیده رقیه بنت الحسین در دمشق، سیده زینب و نفیسه در قاهره، بی‌بی فاطمه، دختر امام هفتم، موسی الکاظم در قم، نرجس خاتون، مادر امام دوازدهم و حکیمه،

۱. مجلسی، بحار الانوار، کتاب المزار، فصلی در باب فضائل زیارت کربلا.

دختر امام دهم، امام هادی، در سامرا اشاره کرد. به علاوه، مرقد علمای مشهور شیعه نیز، به احترام سهمی که در زنده نگه داشتن آموزه‌های امامان داشته‌اند، زیارت می‌شود. به همین دلیل است که مرقد شیخ طوسی و علامه حلی در نجف، مرقد شیخ مفید و سید رضی و سید مرتضی در کاظمین، و اخیراً مرقد آیت‌الله خمینی در جاده قم به زیارتگاه تبدیل شده‌اند.

در کربلا، در کنار مقابر، مکان‌های تاریخی زیادی مربوط به واقعه عاشورا وجود دارد (ر.ک. مدخل مربوط)؛ این مکان‌ها در کتاب‌های دستورالعمل زیارت (مانند مصباح الزائر و...) شرح داده شده و سبک خاصی از ادبیات زیارت را به وجود آورده‌اند. ادبیاتی که شامل فهرست مکان‌های مقدس و اعمال توصیه‌شده هنگام زیارت هستند که علمای برجسته شیعه آنها را تهیه کرده‌اند (ر.ک: مجلسی، همان). کوفه پر است از چندین مسجد تاریخی مرتبط با امامان و شاگردان برجسته آنها که جمعیت زیادی را به خود جذب می‌کند.

ب) مراسم مرتبط با زیارت

زیارت مقابر امامان شیعه و فرزندان آنها یک توصیه مذهبی برای شیعیان است (ابن قولویه قمی، ۱۳۵۶ق/۱۹۳۷م، ص ۲۹۷). از گذشته‌های دور، رفتن به زیارت حرم‌های مختلف، هم در میان شیعیان و هم اهل تسنن، معمول بوده است. برخلاف حج، در هر زمانی از سال می‌توان به زیارت حرم‌ها رفت. البته برخی روزها به طور خاص توصیه شده‌اند و در مورد برخی از آنها، زیارت با ماه خاصی از تقویم قمری یا فصل سال پیوند خورده است؛ از این رو، زیارت سیده زینب در قاهره در ماه رجب انجام می‌شود و زیارت امام رضا در مشهد در ماه ذی‌القعدة توصیه شده است. زیارت امامزاده سلطان علی (در نزدیکی کاشان) در هفتمین روز پاییز انجام می‌شود.^۱ اما تنها زیارت امام حسین در کربلاست که به جز برخی مناسبت‌های خاص، مانند عاشورا، هر پنج‌شنبه عصر توصیه شده است. این حرم در روزهای پنج‌شنبه، مملو از جمعیتی است که از سرزمین‌های مختلف برای زیارت آمده‌اند.

۱. منظور نویسنده مراسم قالی‌شویان است که هر سال در دومین جمعه مهر ماه، به یاد شهادت علی بن محمد باقر (علیه‌السلام)، همراه با عزاداری و نوحه‌خوانی در مشهد اردهال برگزار می‌شود (مترجم).

زائران، عمل زیارت را بیعت مجددی میان خود و فرد مقدس می دانند. این پیمان عشق، اطاعت صادقانه و وفاداری از سوی مؤمنان است. فرد، از طریق زیارت، در آلام و رنج های اهل بیت پیامبر شریک می شود. افرادی که از عهده سفر سخت و گران قیمت به حرم امامان بر نمی آیند، می توانند به جایی دور از شهر یا بالای بام خانه بروند، به سمت قبله بایستند و زیارتنامه هایی را که برای مناسبت های مختلف نوشته شده است، بخوانند. اگرچه میان زیارت امامان و سایر انسان های مقدس تمایزاتی وجود دارد، عالمان شیعه ابراز احترام و علاقه به همه آنها را بر اساس نسخه ای تجویز شده مجاز می دانند؛ برخی از این زیارتنامه ها مستقیماً از امامان روایت شده اند. پس از زیارت معمولاً دو رکعت (ر.ک. مدخل مربوط) نماز به عنوان هدیه به امام خوانده می شود. این نماز با درخواست شفاعت از پیامبر و خانواده اش و تسبیح خداوند پایان می یابد.

۶. سرزمین های ترک، شامل بالکان و آسیای میانه

در دنیای ترک، کلمه «زیارت»، بر رفتن به مزار یک قدیس و عبادت در آن مزار اطلاق می شود. همچنین زیارت یکی از چندین کلمه از این ریشه است که برای اشاره به خود محل مقدس نیز به کار می رود (کلمات دیگر عبارت اند از مزار و زیارتگاه). البته این نام در مناطق مختلف تفاوت های قابل ملاحظه ای دارد: تکیه و تربت در بالکان و ترکیه، پیر، اوشاق و امامزاده در آذربایجان، گنبد، لنگر و مقدس جای در آسیای میانه و... در ترکستان چین، ویژگی مقبره یک قدیس، علم است؛ تیرک بلندی که دور آن را دم حیوانی (طره، طوق مزار) پوشانده و به صورتی نظام مند در نزدیکی مزارهای آسیای میانه، و به ندرت در ترکیه و بالکان دیده می شود. اغلب نام طوق علم به جای نام زیارتگاه استفاده می شود.

در ترکیه، سابقاً اخوت های صوفی، اعضای خود را تشویق می کردند تا به زیارت قدیسی که نام گروه از آن گرفته شده (یا خلیفه بزرگ) بروند. اما در اینجا مدار زیارتی ای هم بود که به صورت سنتی به دست کسانی که قصد رفتن به مکه را داشتند، به وجود آمده بود، به این صورت که فردی که می خواست به حج برود، پیش از هر چیز در استانبول به زیارت مقبره صحابی پیامبر، ابو ایوب انصاری می رفت و سپس در آنکارا آرامگاه صوفی، حاجی

بایرام والی را زیارت می کرد.^۱ در آسیای میانه، با توجه به دوری راه تا مکه، زیارتگاه‌های مشخصی به عنوان جایگزین حرم کعبه در نظر گرفته شده و اعتقاد عمومی بر این بوده است که چند بار رفتن به زیارت یک محل خاص می تواند جایگزین سفر به مکه باشد. معروف ترین این حرم‌ها عبارت بودند از مقبره بهاءالدین نقشبند در بخارا، تخت سلیمان در اوش (قرقیزستان) که «کعبه دوم» نامیده می شد و آرامگاه یوسف همدانی در مرو (ترکمنستان) که به «کعبه خراسان» معروف بود. همچنین خانواده‌ای که تولید مدلی از کعبه را که چند سال پیش در نزدیکی آرامگاه خراسان بابا، در شهر قزل اوردا (ابلاست) قرقیزستان ساخته شده بود برعهده داشت، این مکان را «مکه دوم قزاق» نام نهاد. در ترکستان شرعی، زائران پیش از هر چیز به زیارت آرامگاه ساتوک بغراخان در آرتوش (شهری در ناحیه خودمختار سین کیانگ چین)، آفاق خواجه هدایت‌الله در کاشغر (شهری در ناحیه خودمختار سین کیانگ چین) و اسحاق والی در یارکند (شهری در ناحیه خودمختار سین کیانگ چین) می رفتند. اما امروز زیارتگاه‌های بزرگ سین کیانگ عبارت‌اند از آرامگاه

اوردام پادشاه در یانگی حصار (شهری در ترکستان چین) و تویوک خواجه در تورفان.^۲ پرده‌داران این مکان‌های مقدس، یا مردم عادی هستند (تربت دار) یا از نوادگان قدیس (معمولاً قدیسان صوفی). کارکرد اصلی آنها این است که نقش واسطه (شفیع) را برای زائران دارند و در عین حال، روش صحیح عبادت در محل مورد مدیریت خود را نیز به زائران تذکر می دهند. کارکرد دیگر آنها مدیریت خیرات و نذورات (پول، غلات، حیوانات و...) است که در ترکیه و بالکان «ادک» (adak)، نذر و گاهی نیاز یا پیمان هم خوانده می شوند. در آسیای میانه، عبارت‌های صدقه و ترکیب عربی - فارسی - ترکی نذر - نیازمنلیک (niyazmanlik) هم دیده می شود.

زنان، که در اسلام متعصب از مکان‌های مقدس دور نگه داشته می شوند، بخش اعظم زائران را تشکیل می دهند. بیشتر قدیسان به توانایی حل مشکلات خاص زنان (نازایی،

۱. حکمت تانیو (Hikmet Tanyu)، نذورات و مکان‌های زیارتی آنکارا و اطراف آن، آنکارا، ۱۹۶۷، ص ۶۷

۲. شهری در ناحیه خودمختار سین کیانگ. رجوع کنید به عبدالرحیم حبیب‌الله، قوم‌شناسی اویغور، نشریات خالک، اورومچی، جلد اول، [۱۹۹۳]، ص ۳۴۹

ازدواج و...) و شفای انواع بیماری‌ها معروف هستند.^۱ اما زیارت به علت‌های مختلفی انجام می‌شود و مردان هم برای عبادت، مطالب عرفانی، شفا، موفقیت اجتماعی و... از آن بهره می‌برند. قاعدتاً عمل عبادت مانند روش‌های مورد استفاده در سایر مناطق جهان اسلام است؛ اگرچه خصوصیات منحصر به فرد محلی نیز به آنها اضافه شده است.

طواف به دور آرامگاه انجام می‌شود؛ معمولاً در حالت ایستاده اما گاهی (مثلاً در آرامگاه حاجی بکتاش در آناتولی) چهار دست و پا و در برخی مقابر خاص همراه با تدخین (گیاهان خوشبو و دارویی). همچنین ممکن است طواف به دور شیئی مقدس که نزدیک آرامگاه قرار دارد انجام شود (مثلاً درخت صدساله کنار آرامگاه بهاء‌الدین نقشبند). در عین حال، ممکن است به جای خود سنگ قبر، شیء خاصی مورد تکریم قرار گیرد؛ مثلاً در مقبره مزبور، این اشیا یک سنگ سیاه و شاخ قوچ هستند و در آرامگاه احمد یساوی ترکستان (ر.ک: مدخل مربوط) و در قزاقستان و حاجی بکتاش، یک دیگ بزرگ. سایر مقابر هم به همین ترتیب.

زائر، علاوه بر طواف، گاهی در گاه یا کناره‌های دری را که به اتاقک مقبره باز می‌شود، یا هر شیء دیگری را که به نحوی با قدیس مرتبط است، می‌بوسد. رسم دیگر، به‌خصوص در دنیای ترک، آویختن یک تکه پارچه به درخت‌های نزدیک یا پنجره‌های آرامگاه است. گاهی حتی ممکن است به پوست باد شده گوسفند برخورد کنید (مثلاً در حرم موسی کاظم در ختن ترکستان). در چندین آرامگاه، توقف در حرم به مدت چند ساعت یا یک شب توصیه شده است.

متونی که فرد در این توقف و به‌عنوان جایگزینی برای واسطه می‌خواند، به سوره‌های قرآن (معمولاً فاتحه و یاسین) محدود می‌شوند. متن‌های تدوین شده دیگری هم هستند که طی قرن‌ها تثبیت شده‌اند. علاوه بر اینها، اشعار فارسی (مثلاً در تاجیکستان، اشعار عمر خیام) یا سرودهای ترکی که گلبانگ یا ترجمان خوانده می‌شوند نیز استفاده می‌شود. در برخی از

۱. ر.ک: Marsol - Liliana Masulovic، شفا و مقبره قدیمان مسلمان؛ یک رویکرد انسان‌شناسانه (Tombes de Saints Musulmans et Guerison; une Approche Anthropologique) در گورستان‌های و سنت‌های تشیع در جهان اسلام (Cimetieres et Traditions Funeraires dans le Monde) (Islamique)، آنکارا، ۱۹۹۶.

مراکز زیارتی (مثلاً حاجی بکتاش یا تخت سلیمان)، علاوه بر طواف، عمل زیارتی دیگری انجام می‌شود که به وسیله سنگ و در داخل غارها، نزدیک به چشمه‌ها یا درختان مقدس و... صورت می‌گیرد.^۱

زیارت، با وجود حرام دانسته شدن در اسلام ارتدوکس، به دلیل نقش مهمی که در مذهب عامه ایفا می‌کند، در دنیای ترک به حیات خود ادامه می‌دهد. البته باید اذعان داشت که جمعیت زائران تغییر کرده و اطراف برخی از مقابر، در دوران رژیم مارکسیستی در بالکان، آسیای میانه و سین کیانگ، همچنین در ترکیه در زمان کمال آتاتورک،^۲ از جماعت زائران خالی شده است. همچنین تقدس زدایی به شدت بر کارکرد زیارت در برخی مکان‌های مهم (مثلاً در آرامگاه‌های حاجی بایرام والی، تخت سلیمان و آفاق خواجه) اثر گذاشته است. در ترکیه با فروکش کردن آموزه‌های کمالیستی از دهه ۱۹۵۰ و از زمان پایان سلطه کمونیسم در اتحاد جماهیر شوروی، زیارت بر پایه‌های تازه، اما همچنان مرتبط با سنت‌های قدیمی، از نو ساخته شده است. در سین کیانگ، زیارت، که گاهی ممنوع است و گاهی تحمل می‌شود اما همچنان مورد تأیید نیست، در محافل مردمی کماکان بسیار محبوبیت دارد.^۳

۷. زیارت در هندوستان مسلمان

کلمه زیارت، به جز شمال غرب پاکستان، که به محل زیارتی (معمولاً یک مقبره) اطلاق می‌شود، در سایر مناطق شبه قاره هند، به معنای سفر زیارتی است. مقبره‌ای که زیارت می‌شود، یک مزار، یا اگر به قدیس معروفی تعلق داشته باشد، درگاه (به معنای قصر، چرا که قدیس، سلطان و ارباب واقعی سرزمین تلقی می‌شود) (ر.ک: والی) خوانده

۱. ر.ک: Zaim Khenchelaoui، افسانه و آیین سلیمان در میان مسلمانان (Le mythe et le culte de Salomon dans Espace musulman)؛ رساله دکتری، مدرسه عالی مطالعات علوم اجتماعی (EHESS)، تولوز، ۱۹۹۸.

۲. تعبیر مولف Kemalist است یعنی زمان حاکمیت ایدئولوژی پیروان مصطفی کمال آتاتورک.

۳. ر.ک: Th. Zarcone، وقتی قدیس به سیاست مشروعیت می‌بخشد، آرامگاه آفاق خواجه در کاشغر (Quand le Saint Legitime la Politique. Le mausolee de Afaq Khwadja a Kashghar) در مطالعات آسیای میانه، ۱۹۹۹.

می شود. بزرگ‌ترین مناطق زیارتی هندوستان، مقبره‌های پنج قدیس بزرگ اخوت چشتیه (از سلسله‌های تصوف) هستند. گفته می‌شود که زیارت این پنج مقبره به منزله زیارت مکه است. قدیسان دیگری هم وجود دارند که اگرچه محلی، اما بسیار مشهورند؛ قدیسانی چون قاضی میان (ر.ک: مدخل مربوط، Habib Miyan) در باغ ریخ، در شمال هند (Bakraikh)، در ایالت راجستان در شهر جیپور).

افراد می‌توانند در هر زمان، به‌خصوص شب‌ها به زیارت بروند. اما زیارت‌های فردی و گروهی یک بار در هفته، معمولاً پنج‌شنبه شب‌ها، یا ماهی یک بار انجام می‌شود. هر ساله در سالگرد وفات قدیس، مراسم بزرگی برگزار می‌شود. برخلاف دنیای عرب (که این مناسبت‌ها را میلاد می‌خوانند) این مراسم، عروس یا «وصال عرفانی» نامیده می‌شود. جمع کثیری از مؤمنان در این مراسم حاضر می‌شوند. در اینجا، برای تجزیه و تحلیل عناصر مختلف زیارت، توجه ویژه‌ای به جشن‌های بزرگ خواهیم داشت:

ابتدا خود سفر است؛ رفتن از محل اقامت به محل زیارت (حرم) و بازگشت از آن. این سفر مانند یک مراسم عروسی، به شکل دسته‌جمعی انجام می‌شود؛ به طوری که پرچم‌داران، نوازندگان و حتی رقصندگان، که خوش‌یمن دانسته می‌شوند، در صف اول قرار می‌گیرند. معروف‌ترین این مراسم‌ها در تاریخ هندوستان مراسمی است که در حرم قاضی میان در شمال هند برگزار می‌شود؛ مراسمی که امپراتور مغول، اکبرخان (ر.ک: مدخل مربوط)، (۹۶۳-۱۵۵۶/۱۰۱۴-۲۶۰۵) به تماشای آن علاقه داشت.

سپس نوبت تکریم خود مقبره می‌رسد. در آنجا مؤمنان یک‌به‌یک به آرامگاه نزدیک می‌شوند تا به قدیسی که در آنجا آرمیده است، ابراز احترام کنند. آنها قبر را لمس می‌کنند، عطر و گل روی آن می‌گذارند و اغلب طوافی انجام می‌دهند. این طواف در هندوستان، در جهت ساعت‌گرد انجام می‌گیرد و برای هندوها خوش‌یمن تلقی می‌شود؛ درحالی‌که در دنیای عرب، طواف حرکتی عکس‌ساعت‌گرد است. این نشانه‌ای از تأثیرپذیری فرهنگ‌ها از یکدیگر است که به نظر می‌رسد به آن توجه اندکی شده است.

در مرحله بعد، نوبت به معامله (Transaction) میان مؤمن، قدیس و خداوند می رسد. این مهم ترین لحظه زیارت است که تفاسیر متناقض زیادی را به همراه می آورد. در دیدگاه مذهبی متعصب که در کلمات نیایش وجود دارد، در دعا باید نذر و عبادت مستقیماً خطاب به خداوند انجام شود و از او تمنا شود که به قدیس و مؤمن عنایتی کند. اما تفسیر خودانگیخته‌ای که مؤمن انجام می دهد، بسیار متفاوت است. او می اندیشد که در ازای دعا و هدایای خود، قدیس را برای دستیابی به نعمت، که در اغلب موارد مادی است و نه معنوی، شفیع قرار می دهد.

در گذشته، فاتحان مسلمان برای پیروزی دعا می کردند. امروز هم سیاستمداران همچنان به مراکز زیارتی می روند و درخواست موفقیت می کنند. این معامله‌ها ممکن است به شکل پیمان یا نوعی چانه‌زنی تجاری در آیند که در آنها مؤمن قول می دهد در ازای دریافت یک نعمت، کار خاصی انجام دهد.

عنصر چهارمی وجود دارد که همیشه جزئی از مراسم نیست. حیواناتی برای قدیس قربانی می شوند یا میوه‌های نوبرانه به او تقدیم می شود. این هدایا بعدتر در ضیافتی به مصرف می رسند.

عنصر پنجم که می توان آن را جاذبه نامید، از موسیقی و رقص به عنوان واسطه استفاده می کند. به طور ایده آل، نوازندگان حرفه‌ای یا قوآل‌ها نواهای عرفانی را می نوازند که به خوبی می توانند زائران را به رقص‌های شورانگیز وادارند. زیباترین نقطه اوج در چنین مراسمی، در عرفان هندی دیده می شود؛ به خصوص در مقبره معین الدین چشتی در اجمیر^۱ که در آن، فرد رقص شورانگیز خود را آن قدر ادامه می دهد که از فرط خستگی می میرد. البته این رقص‌ها ممکن است به مراسمی کفرآمیز میان رقصندگان و روسپیان نیز تبدیل شود.

حرم‌های محبوب اغلب ویژگی‌های خاصی دارند؛ برای مثال در نزدیکی مقبره بابا فریدالدین چشتی در پاکستان «درگاهی به سوی بهشت» وجود دارد که تنها در مراسم جشن سالیانه باز می شود. هر کسی از این درگاه عبور کند، بی شک به بهشت وارد می شود. قاضی میان هم جذامیان را شفا می داد!

۱. اجمیر شریف در شهر جیپور در ایالت راجستان هند.

این زیارت‌ها به مؤمنان امکان می‌دهد که محیط روزمره خود را کنار بگذارند و به واسطه قدیسان، با جهان روحانی ارتباط برقرار کنند و حتی از طریق جذب، لمحّه‌ای از جهان پسین را بچشند. آنها با امید دستیابی به نعمتی در این جهان و اطمینانی برای آخرت به خانه باز می‌گردند. این زیارتگاه‌های بزرگ، اگرچه عناصری وام‌گرفته از فرهنگ هند دارند (اغلب به آنها ملا گفته می‌شود که عنوانی است برای گردهمایی‌های بزرگ هندوها)، در مهم‌ترین ویژگی‌های خود، اسلامی هستند؛ بر مقبره قدیسان متمرکزند و نه خدایان، و از تکنیک‌های جمعی و عرفانی مسلمانان استفاده می‌کنند.

۸. زیارت در اندونزی

رفتن به زیارت مکان‌های روحانی یا جادویی در بیشتر قسمت‌های اندونزی رایج است. در سرتاسر مجمع‌الجزایر اندونزی چندین مکان مقدس وجود دارد. بیشتر این مکان‌ها تنها اهمیت محلی دارند؛ اما برخی هم زائرنی را از سرتاسر مملکت به خود جذب می‌کنند. مکان‌های زیارتی (در زبان اندونزیایی بهاسایی ziarah) به دو دسته اصلی تقسیم می‌شوند؛ یکی مقبره رهبران مذهبی و دنیوی مسلمان، مانند قدیسان، شاهان و بزرگان، و دیگری مکان‌هایی که تصور می‌شود به دلیل محیط طبیعی شان دارای قدرت‌های جادویی هستند.

والی سانگا، بنیانگذاران اسلام در اندونزی، محبوب‌ترین قدیسان این کشور هستند (ر.ک: والی). مقابر پدیدآورندگان حوزه‌های علمیه (ر.ک. مدخل مربوط Pesantren) (علما یا کیای (kyai)) ممکن است شهرت محلی داشته باشند و معمولاً به صورت هفتگی زیارت می‌شوند؛ به خصوص توسط دانشجویان (طلاب) آن حوزه‌ها.^۱ بیشتر این مقابر بخشی از یک زیارتگاه هستند؛ جایی که قدیس اصلی در وسط، و دانشجویان و اعضای خانواده‌اش در اطراف او دفن شده‌اند. هدف زیارت، از حاجت‌خواهی از قدیس، دعا به درگاه خداوند و ادای نذر، تا درخواست نعمت، قدرت و دانش سرّی (ngelmu)، متفاوت است. به خصوص

۱. Z. Dhofier، سنت حوزه‌های علمیه، مطالعه زندگی کیای (Pandangan Tradisi Pesantren, Studi Tentang The Role of the Kiai in the Maintenance of Traditional Islam in Java)، تامپا، آریزونا، ۱۹۹۹

در جاوه، ادامه زیارت مکان‌های پیشااسلامی گواه فرایند تدریجی اسلام‌گرایی است که عقاید و روش‌های التقاطی هندو-بودیستی جاوایی را در خود جای داده است. این بر آنچه بعدتر اسلام ارتدوکس (Islam Santri) نامیده شد، اثر گذاشت و سنت‌های اجرایی در بسیاری از مکان‌های زیارتی را شکل داد.^۱ علاوه بر این، اعتقادات پیشااسلامی در خصوص قدرت برخی نقاط طبیعی، مانند کوه‌هایی با اهمیت معنوی کیهانی، به قرار دادن مقابر در بالای کوه‌ها منجر شده است. نشانه‌های تأثیرات پیشااسلامی به خصوص در عناصر معماری؛ مثلاً در درگاه مقبره‌های والی سانگا (wali sanga) دیده می‌شود؛ مثلاً مقبره سونان امپل (Sunan Ampel) و سونان گیری (Sunan Giri) در شرق جاوه و مقبره سونان بایات (Sunan Bayat) در تمپایات (Tembayat)، در مرکز جاوه.

برخی مکان‌های خاص مراکز کیهانی وجود دارد که در نظر مالایی‌ها دارای همان میزان از قدرت معنوی است که در مکه دیده می‌شود. از این رو، در دنیای مالایی، برای مسلمانانی که از عهده رفتن به سفر حج بر نمی‌آیند، این مکان‌های زیارتی جایگزین تلقی می‌شود. کوه سیرماتی (Mount Ciremai) در کونینگان (Kuningan)؛ از جمله این مناطق است. مسلمانان اندونزیایی معتقدند سه بار بالا و پایین رفتن از این کوه را می‌توان معادل یک زیارت مکه در نظر گرفت. همچنین مکان‌های خاصی - مانند کوبور پانجنگ (Kubur Panjang)، در لران (Leran) در نزدیکی گرسیک (Gresik) - وجود دارد که مردم برای به دست آوردن آمادگی برای حج به آنجا می‌روند.

تعیین زمان زیارت از طریق سیستم پیچیده‌ای از چرخه‌های هفتگی بر مبنای تقویم‌های اسلامی و جاوایی صورت می‌گیرد. اعتقاد بر این است که نقطه اوج قدرت مزارها در شب جمعه‌ای است که با اولین روز از هفته پنج‌روزه جاوایی مصادف می‌شود (جمعه کلیوون (Jumaat Kliwon)، جمعه پنگ (Jumaat Paing) یا جمعه لگی (Jumaat Legi)). در این شب‌ها در مزار اصلی را باز می‌کنند، در حالی که در سایر روزها، زائران تنها می‌توانند از فضای عمومی زیارتگاه برکت دریافت کنند. این ایام مخصوص زیارت، بهترین زمان

۱. برای شرحی از اعتقادات جاوایی رجوع کنید به (Koentjaraningrat) فرهنگ جاوه (agamajawi) سنگاپور، ۱۹۸۵

برای درخواست شفاعت از قدیس هم تلقی می‌شود. سنت این است که طلبه‌های یک کیای، هفته‌ای یک بار و ترجیحاً پنج‌شنبه شب‌ها، دور مزار او جمع شوند. در نظر زائران جاوایی مسلمان‌تر، شب اول ماه سورا (Sura)، اولین ماه سال جاوایی، با فضیلت‌ترین روز برای زیارت است.

سنت‌های به کار رفته در زیارت هم به خصوصیات کاملاً اسلامی یا هندو - جاوایی مقبره بستگی دارد. در ایموگیری (Imogiri) (جنوب یوگا کارتا (Yogyakarta))، در زیارتگاه عظیم اولین پادشاهان مسلمان جاوایی امپراتوری ماتارام (Mataram)، برخی از زائران طیف وسیعی از اعمال کاملاً جاوایی را انجام می‌دهند، در حالی که دیگران بیشتر خود را به رعایت موازین اسلامی محدود می‌کنند. اعمال جاوایی شامل کارهای زاهدانه و اشکال جاوایی مراقبه (سمدی (semedi) و تاپا (tapd)) هستند. این اعمال برای آن انجام می‌شود که فرد با کمک پادشاهی که زمانی قدرتمند بوده است، به نیروهای جادویی دست پیدا کند. در این اعمال همچنین هدایایی (سساجن (sesqjen)) به شکل غذاهای تشریفاتی متبرک (اسلاماتان slamatari)) تقدیم می‌شود. وجه اسلامی پادشاهان نیز ممکن است با خواندن قرآنی که در کنار مقبره آنها قرار دارد یا ادای تهلیلان (tahlilan)، که نوعی ذکر است، تکریم شود.^۱

در مقابر قدیسان مسلمان، بیشتر سنت‌های اسلامی، مانند خواندن قرآن یا ذکر و تهلیلان رواج دارد. سالی یک بار، مراسم خاول (khaul) برای تکریم روز تولد یا مرگ قدیس برگزار می‌شود. این مراسم ممکن است در یک روز یا یک هفته برگزار شود و مشابه مراسم موالید (ر.ک: مدخل مربوط) در خاورمیانه است. معمولاً در یک خاول، رهبران مسلمان سخنرانی می‌کنند، قرآن قرائت می‌شود، نمایشگاه برگزار می‌گردد و غذا فروخته یا توزیع می‌شود. در روز جشن قدیس، پارچه‌ای که در سال گذشته روی قبر انداخته شده بود، با پارچه جدید عوض می‌شود.

تقریباً در تمام حرم‌ها می‌توان سنت‌های پیشااسلامی؛ مانند نوشیدن آب مقدس، پرتاب گل روی مقبره و خوردن غذای متبرک (اسلاماتان) را انجام داد. افراد فقط از طریق

۱. J. Pemberton، اسلام در جاوه (Islam in Java)، فصل ۵، درباره جاوه (On the Subject of Java)،

ایتاكا و لندن، ۱۹۹۴، فصل ۷

متولیان (کلیدداران یا جوړو کونچی (juru kunci)) می‌توانند به قبر نزدیک شوند. اینها افرادی هستند که مراقب‌اند در طول زیارت، آیین‌های درستی اجرا شود. همچنین زندگی نامه قدیس و متن دعاها و متونی را که به زبان جاوایی و عربی خطاب به قدیس خوانده می‌شود، از حفظ دارند. همیشه کیای محلی یا سایر مقامات مسلمان، اداره آیین‌های اسلامی؛ مانند تهلیلان را برعهده دارند.

محبوبیت زیارت در اندونزی ممکن است از سنت رایج رفتن بر سر مزار (nyekar؛ نیکار؛) خویشان در گذشته نیز ناشی باشد که معمولاً هفته پیش از آغاز رمضان انجام می‌شود. رفتن بر سر گور گذشتگان، اهداف مختلفی دارد؛ از تمیز کردن قبر تا خواندن متون مذهبی نثار روح مرده تا درخواست برکت از نیاکان در گذشته.

زیارت پدیده‌ای است که در سرتاسر دنیای مالایی گسترده است. اسنوک هورگرونجه^۱ به زیارت مقابر شاهان یا قدیسان مسلمان در آچه،^۲ منحصرأ برای ادای نذر اشاره می‌کند.^۳ با این حال، بسیاری از گروه‌های مسلمان، آن را خلاف اسلام ارتدوکس می‌دانند. در اندونزی، مسلمانانی که به سازمان کیایی سنتی‌تر و با ذهنیت جاوایی‌تر «نهضت العلماء» وابستگی دارند، طرفدار برگزاری زیارت‌اند. این در حالی است که گروه‌های اصلاح‌طلب محمدیه آن را رد می‌کنند.

ادبیات نسبتاً اندکی که درباره زیارت وجود دارد؛ چه معاصر و چه تاریخی، عمدتاً توسط پژوهشگران غربی نوشته شده‌اند.

در مورد مالزی، تنها به یک مقاله بزرگ می‌توان اشاره کرد که آر. او. وینستد (R.O. Winstedt) آن را نوشته است: «کرامت، مکان‌ها و افراد مقدس در مالزی».^۴ این مقاله در مجله شاخه مالایی RAS^۵ (۱۹۲۴)، صفحات ۷۹-۲۶۴ قابل دسترسی است.

۱. Snouck Hurgronje محقق هلندی فرهنگ‌ها و زبان‌های شرقی و مشاور امور بومیان دولت هلند.

۲. Aceh استانی در اندونزی که در نوک شمالی جزیره سوماترا واقع شده است.

۳. آچه‌ای‌ها، The Achehese، لیدن، ۱۹۰۶، ج ۲، ص ۲۹۳.

4. Karamat, Sacred places and Persons in Malaya

5. Jnal. of the Malayan Branch of the RAS

۹. زیارت در مرکز و غرب آفریقا

زیارت، که در ابتدا اصطلاحی تخصصی برای دیدار از مقابر افراد مقدس بوده، اکنون در مرکز و غرب آفریقا مفهوم وسیع تری یافته است. در حالی که در بخش هایی از آسیای مسلمان، این عبارت اغلب برای «مکان مقدس» به کار می رود، در آفریقا به معنای دیداری معنوی از یک «شیخ»، زنده یا مرده و همچنین دیداری برای بزرگداشت زندگی قدیس است. اما در مطالب تحقیقی، اشاره اندکی به زیارت وجود دارد.

عمل زیارت با گسترش محافل عرفانی، به خصوص قادریه و تیجانیه (ر.ک: مداخل مربوط) گسترش یافته است. علی رغم قلت شواهد، به نظر می رسد که مقابر در طول قرن شانزدهم، در ایر (Aïr) و منطقه تیمبوکتو (Timbuktu شهری در کشور مالی) به مقصد دیدارهای معنوی تبدیل شده اند (ر.ک: مدخل مربوط. همچنین رجوع کنید به Kunta). عادت به زیارت مقابر نیز اندکی پس از مرگ عثمان بن فودی (ر.ک: مدخل مربوط) در سال ۱۲۳۲ قمری / ۱۸۱۷ میلادی، در سوکوتو (Sokoto شهری در نیجریه) آغاز شد.

شاید از اوایل قرن نوزدهم، هم پیروان قادریه و هم تیجانیه مناسبت تولد عبدالقادر گیلانی (ر.ک: مدخل مربوط) (وفات ۱۲۳۰ ق / ۱۸۱۵ م) را در ماه ربیع الاول جشن می گرفتند یا برای احمد التیجانی (وفات ۱۲۳۰ ق / ۱۸۱۵ م) در ماه صفر مراسم حولیه (سالنامه) برگزار می کردند. این هم بدیهی است که بیشتر آفریقایی ها، اگر نه همه آنها، زیارت مقبره پیامبر را در مدینه، هنگام حج، واجب می دانستند.

در قرن بیستم، زیارت مقابر قدیسان برای بسیاری از مسلمانان عادی در غرب و مرکز آفریقا به عملی رایج تبدیل شد؛ برای مثال می توان به دو شهر مقدس سنگال، توبا (Touba) و تیفوان (Tivaouane) اشاره کرد. این دو شهر در بر دارنده مقابر احمدو بامبا (Ahmadu Bamba)، بنیانگذار عرفان مریدیه (ر.ک: مدخل مربوط) و حاجی مالک سی (al-Hadj Malick Sy)، بنیانگذار بزرگ ترین شاخه تیجانیه در کشور (رجوع کنید به Senegal) هستند. با این حال، به نظر می رسد که زیارت، به معنای دیدار از مقبره یک انسان مقدس، در جنوب صحرای آفریقا به اندازه ای که در مغرب یا مصر رایج است، رواج ندارد. این حقیقتی است که ترمنگهام^۱ (شاید بیش از

۱. John Spencer Trimingham. پژوهشگر بریتانیایی اسلام در آفریقا.

اندازه) شدیداً بر آن تأکید دارد. در این منطقه حرم‌های اندکی وجود دارد و تعداد مقابری که روی تپه‌ها (kubba) بنا شده باشند، حتی از آن هم کمتر است. در اینجا به جای دیدار مردگان، شفاعت از زندگان درخواست می‌شود.

در سنگال، زیارت (در ولوف،^۱ Siyare) به معنای حضور سالیانه در مراسمی است که به مناسبت تولد، مرگ یا سایر وقایع مهم زندگی یک قدیس برگزار می‌شود. مکان این مراسم لزوماً مقبره قدیس نیست. در سفر مگل (Magal) مقصد توباست. سفری زیارتی که در ماه صفر برای بزرگداشت حرکت امدو (احمدو) بامبا به سمت محل تبعیدش در گابن (Gabon) در سال ۱۸۹۵ میلادی، انجام می‌شود. این مراسم در گذشته خالی از اهمیت سیاسی نبوده و در سال‌های اخیر، هر ساله، بیش از یک میلیون نفر را به خود جذب می‌کند.

علاوه بر مگل بزرگ، امروزه، اعضای محفل مریدیه برای تعداد روزافزونی از رهبران مذهبی کمابیش مهم نیز مراسم مگل برگزار می‌کنند. رهبران تیجانیه هم اعضای خود را برای حضور در جلسات منظمی که به نام گامو (gamou) (اصطلاحی که در اصل برای جشن‌های مولود برگزار شده در روز تولد پیامبر به کار می‌رفت) شناخته می‌شود، بسیج می‌کنند. اگرچه گاموی ماه ربیع‌الاول همچنان در تقویم زیارت تیجانی‌های سنگال مهم‌ترین رویداد به شمار می‌رود، امروزه مراسم مشابهی نیز برای بزرگداشت رهبران تیجانی در طول سال برگزار می‌شود.

به دلیل کمبود پژوهش‌ها، گفتن سخن قطعی دیگری درباره روش‌های زیارتی در بخش‌های دیگر آفریقای غربی و مرکزی دشوار است. ما کتاب‌های راهنمای زائران و سفرنامه‌های روحانیون نیجریه‌ای را در اختیار داریم که به زیارت قبر پیامبر در مدینه یا مقبره تیجانی در فاس رفته‌اند. اما به جز مورد عثمان بن فودی، هیچ شاهد دیگری مبنی بر مراسمی در بزرگداشت مردان مقدس نیجریه در دست نیست؛ اگرچه می‌توان تصور کرد که چنین مراسمی؛ مثلاً در میان قادریه کانو،^۲ وجود دارد.

اقوام هوسه (The Hausa) و آفریقایی‌هایی که به زبان‌های دیگر صحبت می‌کنند، همگی از کلمه عربی زیاره (Ziyāra) برای اشاره به این سفرهای معنوی استفاده می‌کنند.

۱. Wolof زبان قوم آفریقایی ولوف که در سنگال، گامبیا و موریتانی رایج است.

۲. Kano شهری در نیجریه.

در شهر نیورو دو ساحل (Niuro du Sahel) (مالی)، اعضای خاندان‌های مذهبی رویدادهایی سالیانه برگزار می‌کنند که پیروان آنها از راه‌های دور برای شرکت در آنها می‌آیند. اصطلاح زیارت، به جز سفر زیارتی برای حضور در مراسم بزرگداشت یک قدیس، برای دیدارهای رسمی در بسترهای مختلف اجتماعی استفاده می‌شود. زیارت در گسترده‌ترین شکل، مناسبتی است که در آن مردم مراتب احترام خود را به یک مرد مقدس ابراز می‌کنند. این دیدار معنوی انگیزه‌های مختلفی دارد؛ از تبرک، یعنی آرزوی سهمیم شدن در برکات قدیس گرفته تا مسائل مهم تری چون التماس دعا (ر.ک: دعا) یا یاری گرفتن در یک مسئله خاص دنیوی. مردان و زنان ممکن است از شیخ بخواهند درمانی برای ناباروری آنها ارائه کند یا صرفاً به خاطر قدرت شفابخشی شیخ به او مراجعه کنند. دهقانان هم ممکن است درخواست کنند قدیس ملخ‌ها را براند یا برای باریدن باران دعا کند.

یکی دیگر از خصوصیات عجیب زیارت در غرب آفریقا، عمل اهدای نذورات به شیخ است. این سنت چنان با دیدارهای معنوی همراه شده که در برخی مناطق، اصطلاح زیارت نه فقط به معنای «دیدار»، بلکه به معنای هدایایی است که شیخ، به صورت پول یا جنس، از شاگردانش دریافت می‌کند. یک رهبر مذهبی ممکن است، به خصوص در مواقعی که پیروانش نمی‌توانند برای دیدار شیخ سفر کنند، راهی سفر «جمع‌آوری زیارت» شود.

زیارت را می‌توان پیوندی مستقیم میان یک شیخ صوفی زنده با پیروانش دانست. اعضای محفل تیجانیه وابسته به شیخ سنگالی، ابراهیم نیاس (Ibrahim Niasse) (وفات ۱۳۹۵ ق/ ۱۹۷۵م)، زیارت را در روز میلاد پیامبر، هنگامی برگزار می‌کنند که جمعیت عظیمی برای جشن و سرور در کائولاک (Kaolack، شهری در سنگال)، وطن نیاس و در شهر کانو جمع می‌شوند. علاوه بر آن، نیاس از پیروانش می‌خواست که حداقل سالی یک بار برای دیدنش بروند و در عوض دریافت برکت از استاد (ر.ک: مدخل مربوط) هدایایی تقدیم کنند. به همین دلیل، تاریخی پس از فصل برداشت تعیین شد؛ زمانی که احتمال بیشتری داشت که شاگردان روستایی بتوانند مقادیر زیادی پول یا جنس اهدا کنند. به پیروان گفته شده بود که زیارت، کلید دروازه‌های هدایت و سعادت است.

سایر رهبران تیجانیه که به نیاس وابسته هستند نیز در نقاط دیگری از جنوب صحرای آفریقا همچنان به همین طریق عمل می کنند. به علاوه، این فرصتی است برای صحبت و سخنرانی برای پیروان. در سال های اخیر، شاگردان نیاس در کشورهایی چون سنگال، گامبیا، غنا، نیجریه، کامرون و چاد، در روز پانزدهم رجب مراسمی به مناسبت تولد نیاس برپا می کنند.

۱۰. زیارت در شاخ آفریقا

زیارت در اسلام شاخ آفریقا نیز - مانند بقیه جهان اسلام - امر رایجی است. منابع دست اول و دست دومی که جزئیات این زیارات را بیان کرده باشند، محدودند. با این حال، آن قدر اطلاعات داریم که بتوانیم تصویر خامی از این مراسم محبوب ترسیم کنیم. موضوعات مورد تکریم حدوداً به دو دسته تقسیم می شوند: گروه اول، مقابر پیشینیانی که به خاطر موقعیت خود به عنوان بنیانگذاران یک طایفه تکریم می شوند و قدیسان سنتی که در معرفی اسلام به منطقه دخیل دانسته می شوند؛ گروه دوم، مردان مقدس متأخرتری که در درجه اول با معرفی طُرُق صوفی (ر.ک: طریقت) در اواخر قرن نوزدهم در ارتباط هستند و به خاطر ایمان و ارتباط مستقیمشان با خداوند، تکریم می شوند. زیارت مقبره های این افراد متبرک در زندگی مسلمانان شاخ آفریقا و آفریقای شرقی نقشی محوری دارد؛ چه برای درخواست کمک این جهانی و چه برای درخواست ارتباط معنوی با دنیای دیگر.

مقبره های شیخ اسحاق و دارود، به ترتیب، بنیانگذاران قبایل سومالیایی اسحاق و دارود، از برجسته ترین این مقابر هستند. سنت سومالیایی که معتقد است این هر دو، از جنوب جزیره العرب به آفریقا کوچ کرده اند، به هر دوی آنها صفت شریف (سید) داده و محل دفن آنها را به مراکز زیارت سالیانه تبدیل کرده است؛ برای مثال، محل احتمالی دفن شیخ اسحاق، پس از فصل برداشت، در قلب سرزمین اسحاقیان در شمال، زیارت می شود. هزاران زائر که بیشتر از قبیله اسحاق هستند، به همراه شاخه های فرعی قبیله، در مقبره شیخ، در میت (Mait)، در ساحل شمالی سومالی و سایر حرم هایی که در سرتاسر شمال برای او ساخته شده است، جمع می شوند. آی. ام. لوئیس (I. M. Lewis) انسان شناس

بریتانیایی) معتقد است: اگرچه این سفر به شکل زیارت مذهبی انجام می شود، هدف اصلی آن بیشتر تثبیت وحدت قبیله و هویت اجتماعی است تا التجا به ارواح.

مقبره های سنتی مردان مقدسی که با ورود اسلام به شاخ آفریقا مرتبط هستند نیز مکان های محبوب زیارتی به شمار می آیند. مقبره شیخ مؤمن عبدالله در بیدوه (Bay شهری در سومالی)، قبر شیخ او برخادل (Shaykh Aw Barkadle) در نزدیکی هر جیسا (Hargeisa شهری در سومالی، ر.ک: مدخل مربوط) و آرامگاه شیخ نورحسین در باله (Bale) ایتیوپی از مهم ترین این زیارتگاه ها هستند. این افراد هم به عنوان اشاعه دهندگان ایمان حقیقی و هم به عنوان حامی و محافظ، تکریم می شوند.

مردان سومالیایی در بیدوه بیشتر برای درخواست محافظت از محصولاتشان در برابر پرندگان مهاجم، مقبره شیخ مؤمن را زیارت می کنند. اعتقاد بر این است که او برخادل، که به دلیل از میان بردن جادوگری به نام بو عور بعیر (Bu'ur Ba'ir) معروف است، زنان را بارور، و آنان را در برابر سقط جنین محافظت می کند.

در ایتیوپی، شیخ نورحسین مورد تکریم قبیله اورومو (Oromo) است. او به طور کلی مسئول سعادت و سلامتی مردم است و نشانه اصلی هویت مسلمان آنجا به شمار می رود.

علاوه بر این، شخصیت های سنتی، مقابر شخصیت های مذهبی متأخرتر، به خصوص آنان که با جنبش عرفان اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم مرتبط بوده اند نیز مورد تکریم قرار دارند. مقبره های نخستین بنیانگذاران طرق، زیارتگاه های اصلی هستند؛ اگرچه مؤمنان اغلب به زیارت شخصیت های کم اهمیت تر هر محفل هم می روند. از محبوب ترین مکان های زیارتی می توان به آرامگاه های شیخ عبدالرحمان زیلعی در کلنکول (Kolonkool)، شیخ اویس محمد البراوی در بیوله (Biyoole) و شیخ عبدالرحمان صوفی در موگادیشو (Makdishu) اشاره کرد که همگی از شخصیت های مهم جنبش قدرتمند قادریه (ر.ک: مدخل مربوط) در اواخر قرن نوزدهم و اواخر قرن بیستم بوده اند.

اگرچه هر کس بانی خاص خود این افراد مقدس را زیارت می کند، اغلب زائران به دنبال روشنی فکر و نزدیکی معنوی به قدیس هستند که به نوبه خود آنها را به خداوند نزدیک تر می کند. یکی از زائران شیخ اویس می گوید: «میان قبر پیامبر و قبر اویس فاصله ای

نیست» (عبدالرحمن بن عمر، ۱۹۶۴، ص ۱۵۵). در اینجا قبر پیامبر نزدیک ترین مکان انسان به خدا در نظر گرفته می شود.

این دیدارها همچنین فرصتی است برای افزایش دانش عرفانی افراد؛ دانشی که از طریق به دست آوردن اجازه از تولیت هر مقبره (که در اغلب موارد از نوادگان قدیس است) برای خواندن و فرستادن دعاها و وردهای مختلف - که به اعتقاد فرد، به او برای پیوستن به نیروهای الهی کمک می کنند - به دست می آید.

زمان زیارت هر قدیس و همچنین مراسمی که در طول زیارت هر زیارتگاه انجام می شود، با یکدیگر متفاوت است. زیارت زیارتگاه‌های به اصطلاح «سنتی» اغلب با روزهای مهم تقویم مرتبط اند؛ برای مثال، زیارت قبر شیخ اسحاق هر سال، اندکی پس از فصل برداشت محصول انجام می شود. در مقابل، زمان زیارت سالیانه آرامگاه شیخ مؤمن در بهار و کمی بعد از فصل کاشت است.

در سایر موارد، زیارت‌ها با تقویم قمری اسلامی مرتبط اند؛ برای مثال، زیارت او برخادل در اولین جمعه و در «ایام سیاه» جمادی الأول انجام می شود. به همین ترتیب، زمان زیارت آرامگاه قدیسانی که به طرُق ارتباط دارند، مصادف است با سال روز وفات آنها (که در تقویم قمری مشخص شده است). البته زائران، به خصوص «علما»، در تمام طول سال برای دریافت برکت و روشنایی معنوی به زیارت می روند.

در زیارت شیخ نورحسین باله ترکیب جالب توجهی از این دو رخ می دهد. روز مراسم اصلی در تاریخ سنتی تولد او تعیین شده است که بر اساس تقویم سنتی اورومو سه شنبه ای در ابتدای ماه آگوست است. در زبان اورومو، این ماه «جیا شیخ حسین» یا «ماه شیخ حسین» نام دارد. اما مراسم دیگری هم در روز عید قربان (عیدالاضحی) در ماه ذی الحجّه برگزار می شود که مصادف است با پایان مراسم حج.

مراسم مرتبط با مکان‌های زیارتی دیگر نیز به همین ترتیب با هم تفاوت بسیاری دارند. مرکز ثقل هر زیارت، دیدن مقبره برای خواستن حاجت خود یا دیگران است. این معمولاً همراه با قربانی کردن چندین حیوان و قرائت قصیده‌هایی (ر.ک: مدخل مربوط) در مدح آن قدیس انجام می شود.

زیارت قدیسانی که با طُرُق مرتبط‌اند، تا حد زیادی به این فعالیت‌ها محدود است و به شدت بر موعظه، درس‌های مذهبی و دعا‌های مکرر تأکید دارد. اما زیارت مقابر قدیسان «سنتی» اغلب شامل آیین‌های بیشتری است که برای کامل شدن مراسم باید انجام شوند؛ برای مثال در زیارت او برخادل بر تکریم یادگاران گوناگون شیخ (از جمله یک قرآن زرین کوب و یک چوب بستر که معروف است، از آن شیخ بوده‌اند) تأکید بسیاری هست. نقطهٔ اوج این زیارت، صعود رسمی به تپه‌ای در نزدیکی آرامگاه است که گفته می‌شود جایی است که شیخ بر بوعور بعیر جادوگر غلبه کرده است. این مراسم زیارتی با خواندن نماز جمعه پایان می‌یابد.

زیارت قبر شیخ نورحسین حتی از این هم دقیق‌تر برنامه‌ریزی شده و شامل چندین عمل است که عناصری از سفر به مکه را در خود دارد. زائران شیخ، مانند کسانی که وارد مکه می‌شوند، از دروازه‌ای به نام «باب‌السلام» به حرم وارد می‌شوند، سپس باید سنگ سیاهی را ببوسند و لمس کنند که دراره باشو (darara bashu) نام دارد و گفته می‌شود که نورحسین آن را با خود از مکه آورده است. در نهایت، زائران در دره‌ای به نام کاشامسره (Kachamsare) در نزدیکی آرامگاه، به تقلید از مراسم رمی جمرات حج، شیطان را سنگباران می‌کنند.

کتابشناسی:

۱. J.W. McPherson، مولودهای مصر، روزهای قدیسان مصر، قاهره، ۱۹۴۱
۲. G. Viaud، زیارات قبطیان مصر، قاهره، ۱۹۷۹
۳. P. Grossmann، ابومینا، راهنمای مراکز زیارتی باستانی، ۱۹۸۶
۴. N.H. Biegman، مصر، مولودها، قدیسان و صوفیان، لندن، ۱۹۹۰

1. The Moulids of Egypt, Egyptian Saints' Days.
2. Les Pèlerinages Coptes en Egypte.
3. Abu Mina, A Guide to the Ancient Pilgrimage Center.
4. Egypt. Moulids, Saints and Sufis.

۵. Harder - P. van Doom، راهبه‌های قبطی در عصر حاضر،^۱ کلمبیا، کارولینای جنوبی، ۱۹۹۵، فصل‌های ۸ و ۹
۶. O.F.M. Meinardus، دو هزار سال مسیحیت قبطی،^۲ قاهره، ۱۹۹۹
۷. شیخ عبدالرحمان بن عمر، جواهر النفیس فی خواص شیخ اویس، قاهره، ۱۹۶۴
۸. B.W. Andrzejewski، تکریم قدیسان صوفی و تأثیر آن بر ادبیات شفاهی مردم سومالی،^۳ مطالعات زبان‌های آفریقایی،^۴ شماره ۱۵ (۱۹۷۴)، ص ۱۵-۵۴
۹. U. Braukamper، حرم شیخ حسین و پیوندهای اورومو - سومالی در باله،^۵ روندهای اولین کنگره بین‌المللی مطالعات سومالی،^۶ ویرایش H.M. Adam و Gh.L. Gesheker، آتلانتا، ۱۹۹۲
۱۰. Braukamper، تاریخ زیارت سید اتیوپی، از ابتدا تا انقلاب،^۷ ۱۹۷۴، ویسبادن، ۱۹۸۰
۱۱. E. Cerulli، متن‌های چاپ شده و چاپ نشده،^۸ جلد سوم، رم، ۱۹۷۵، ۱۹۵۹، ۱۹۶۴
۱۲. E. Cerulli، یادداشت‌هایی درباره جنبش مسلمانان در سومالی،^۹ در RSO، ۱۰ (۱۹۲۳)، ص ۱-۳۶
۱۳. I.M. Lewis، قدیسان سومالی: اسلام محبوب در یک جامعه قبیله‌ای،^{۱۰} لندن، ۱۹۹۸
۱۴. عمر بن احمد السومیت، النهج الشهادية من الدیار الحضرمية و طلبیات الصوت من الحجاز و الحضرمات، چاپ خصوصی، تریم، ۱۹۵۵
۱۵. یوسف عبدالرحمان (ویراستار)، نزهة الاسرار و طهارة الاقدار؛ نسبة الشریف؛ ربیع القلوب فی ذکر المناقب السید شیخ نور حسین، قاهره، ۱۹۶۷. همچنین برای دیدن
1. Contemporary Coptic nuns.
 2. Two Thousand Years of Coptic Christianity.
 3. The Veneration of Sufi Saints and its Impact on the Oral Literature of the Somali People.
 4. African Language Studies.
 5. The Sanctuary of Shaykh Husayn and the Oromo - Somali Connections in Bale.
 6. Procs. of the First International Congress of Somali Studies.
 7. Geschichte der Hadiya Siid - Äthiopiens. Von den Anfängen bis zur Revolution.
 8. Somalia. Scritti Vari Editi e Inediti.
 9. Note sul Movimento Musulmano Nella Somalia.
 10. Saints and Somalis: Popular Islam in a Clan - Based Society.

- مجموعه‌ای از ترانه‌ها در مدح قدیسان محلی، رجوع کنید به E. Wagner در ZDMG، شماره ۱۲۵ (۱۹۷۵)، ص ۶۵-۲۸
۱۶. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، کتاب المزار، تهران، ۱۳۸۸، ق ۹/ - ۱۳۶۸ میلادی (شرح مفصل فرهنگ زیارت، مکان‌ها و مراسم مقدس، بر مبنای منابع شیعه).
۱۷. Goldziher، سنت محمد، جلد دوم، ص ۲۷۷ - ۳۷۸، ترجمه انگلیسی، مطالعات اسلامی، جلد دوم، ۳۴۱ - ۲۵۵، لندن، ۱۹۷۱
۱۸. شیخ عباس قمی، مفاتیح الجنان، تهران، ۱۳۸۱ ق ۲/ - ۱۹۶۱ میلادی (خلاصه مختصری از مراسم زیارتی در طول سال، بر اساس تقویم قمری).
۱۹. حامد الگار، دین و دولت در ایران، از ۱۷۸۵ تا ۱۹۰۶
۲۰. بر کلی و غیره، نقش علما در دوران قاجار،^۱ ۱۹۶۹ (درباره نقش کوفه و نجف در سیاست قدرت‌های مسلمان).
۲۱. محمود ایوب، رنج‌رهای بخش در اسلام، پژوهشی در خصوص جنبه‌های مذهبی عاشورا در تشیع دوازده‌امامی،^۲ لاهه، ۱۹۷۸
۲۲. F.W. Hasluck، اسلام و مسیحیت در عصر سلاطین، آکسفورد،^۳ ۱۹۲۹
۲۳. Yusuf Ziya، زندگی شیرین مذهبی،^۴ دانشکده دارالفنون الهیات مک‌ماوسی (Mecmuasi)، جلد ۲۰ (۱۹۳۱).
۲۴. J. Castagne، آیین مکان‌های مقدس اسلامی در ترکستان،^۵ در انسان‌شناسی (L'Ethnographic)، پاریس (۱۹۵۱).
۲۵. P. Roux - J.، سنت‌های صحرائشینان جنوب ترکیه،^۶ پاریس، ۱۹۷۰
۲۶. V.N. Basilov، آیین قدیسان در اسلام،^۷ مسکو، ۱۹۷۰

-
1. Religion and State in Iran 1785 - 1906. The Role of the Ulama in the Qajar Period.
 2. Redemptive Suffering in Islam. A study of Devotional Aspects of 'Ashura in Twelver Shi'ism.
 3. Christianity and Islam under the sultans.
 4. Dini ve Sirin Hayat Dernek.
 5. Le Culte des Lieux Saints de l'Islam au Turkestan.
 6. Les Traditions des Nomades de la Turquie Méridionale.
 7. Культ Святых в Исламе.

۲۷. G.P. Snesev، افسانه‌های خوارزمی به عنوان منبعی در تاریخ اقوام مذهبی آسیای میانه، مسکو، ۱۹۸۳

۲۸. T. Ataev، حقیقت مکان‌های مقدس، عشق‌آباد، ۱۹۸۶

۲۹. R.M. Mustafima، بازنمایی ردپای آیین در میان قزاق‌ها، آلماتا، ۱۹۹۲

۳۰. Baha Tanman، ترتیبات تکریم قدیسان در کلبه درویشان، معماری، هنر و عرفان در ترکیه عثمانی، برکلی و غیره، ۱۹۹۲، ص ۶۷-۱۴۱

۳۱. A. Popovic و Nathalie Clayer، [آیین قدیسان] در بالکان^۵ و آیین اجواتویکا و زیارت سالیانه آن،^۶ در E. Guillot و Chambert Loir (eds.)، آیین قدیسان در جهان اسلام،^۷ پاریس، ۱۹۹۵

۳۲. Th. Zarcone، «[آیین قدیسان] در ترکیه و آسیای میانه و آرامگاه حاجی بکتاش ولی در آناتولی مرکزی (ترکیه)،^۸ در همان؛ idem، آرامگاه بهاء‌الدین نقشبند در بخارا (ازبکستان)»،^۹ مجله مطالعات ترک، ۱۹ (۱۹۹۵).

۳۳. idem، «مسیر قدیسان مسلمان میان آسیای میانه و هندوستان: جاده اوش - کاشغر - سری‌نگر در هند - آسیای میانه، مسرها و ایده‌های تجاری»،^{۱۰} کتاب آسیای میانه، nos. ۱ - ۲ (۱۹۹۶)، ص ۵۴-۲۲۷

1. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных kul'tov Средней Азии.
2. Kdramatli Yerler Hakkında Hakikat.
3. Представление культ обряды u Kazahov.
4. Settings for the Veneration of Saints, in the Dervish Lodge. Architecture, Art and Suftsm in Ottoman Turkey.
5. [Le culte des saints] dans les Balkans.
6. Le Culte de AJvatovica et son Pèlerinage Annuel.
7. Le Culte des Saints dans le Monde Musulman.
8. [Le culte des saints] en Turquie et en Asie centrale, and Le mausolee de Haci Bektash Veli en Anatolie centrale (Turquie).
9. Le Mausolee de Baha'al - Din Naqshband a Bukhara (Uzbekistan).
10. Une Route de Daintete islamique entre L'Asie centrale ET L'Inde: la voie Ush - Kashgar - Srinagar, en Inde - Asie Centrale. Routes du Commerce et des Idées.

۳۴. P.B. Fenton، «نمادگرایی سنت طواف در یهودیت و اسلام»،^۱ مطالعه تطبیقی،
مجله مرور تاریخ رادیکال،^۲ ۲/۲۱۶ (۱۹۹۶).

۳۵. A. Muminov، «تکریم مکان‌های مقدس دره میان - سرداریه، تداوم و تحول»،^۳ در
M. Kemper و همکاران (ویراستاران)، فرهنگ مسلمانان و آسیای میانه از قرن
هجدهم تا اوایل قرن بیستم،^۴ برلین، ۱۹۹۶

۳۶. Kambay Nasriddinov، مراسم‌های دفن و تغذیه ازبک،^۵ تاشکند، ۱۹۹۶

۳۷. جی. ای. سبحان، عرفان، قدیسان و حرم‌ها، مقدمه‌ای بر بررسی عرفان با ارجاع ویژه
به هندوستان،^۶ نیویورک، ۱۹۷۰

۳۸. C.W. Troll (ویراستار) حرم‌های مسلمانان در هند، خصوصیات، تاریخ و اهمیت،^۷ دهلی، ۱۹۸۹

۳۹. «دیدگاه‌های سنتی مسلمانان و شرق‌شناسان نخستین درباره زیارت و زمان‌های آن» در
کتاب خاطراتی از ویژگی‌های مذهبی مسلمانان در هند،^۸ Garcin de Tassy، در JA
(۱۸۳۱) تحلیل شده است (پاریس، ۱۹۶۹، ترجمه انگلیسی حاشیه‌نویسی شده
فستیوال‌های مسلمانان هند،^۹ دهلی، ۱۹۹۵)؛ همچنین در G.W. Ernst، راهنمایی برای
زیارت حرم‌های صوفیان هند و ایران،^{۱۰} در G.M. Smith و Ernst (ویراستاران)،
نشانه‌های قدیسی در اسلام،^{۱۱} استانبول، ۱۹۹۳، ص ۶۷-۴۳

۴۰. آی. احمد، مراسم و مذهب در میان مسلمانان هند،^{۱۲} دهلی، ۱۹۸۱. برای هرگونه
تجزیه و تحلیل درباره مراسم ر.ک: M. Gaborieau، «آیین قدیسان در میان مسلمانان

1. Le Symbolisme du Rite de la Circumambulation dans le Judaïsme et dans L'islam.
2. Radical History Review (RHR).
3. Veneration of Holy Sites of the Mid - Sirdar'ya Valley. Continuity and Transformation.
4. Muslim Culture and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries.
5. Ozbek Dafn va Ta'ziya Marosimi.
6. Sujism, its Saints and Shrines: An Introduction to the Study of Su'ism with Special Reference to India.
7. Muslim Shrines in India. Their Character, History and Significance.
8. Mémoires sur les Particularités de la Religion Musulmane en Inde.
9. Muslim Festivals in India.
10. An Indo - Persian Guide to Sufi Shrine Pilgrimage.
11. Manifestations of Sainthood in Islam.
12. Ritual and Religion among Muslims in India.

نیپال و شمال هند»^۱ در S. Wilson (ویرایش)، قدیسان و آیین آنان، مطالعاتی درباره مذهب، جامعه‌شناسی، فولکلور و تاریخ،^۲ کمبریج، ۱۹۸۳، ص ۲۹۱-۳۰۸
 ۴۱. همان، «مراسم آیین قدیسان: اختلافات فقهی در آرشیو علوم اجتماعی ادیان»،^۳ شماره ۸۵ (۱۹۹۴)، ص ۹۸-۸۵

۴۲. مکان‌های زیارتی متفاوت در مناطق مختلف شبه‌قاره هند در منابع زیر بررسی شده‌اند: D. Matringe، پاکستان، Gaborieau و G. Champion، هند، Jones - Lyndell - بنگلادش، در Loir - H. Chambert و C. Guillot (ویراستاران)، آیین قدیسان در جهان اسلام،^۴ پاریس، ۱۹۹۵، ص ۱۶۷-۲۳۴

۴۳. رای مطالعات تفصیلی در مورد برخی از بزرگ‌ترین زیارتگاه‌ها ر.ک: P.M. Currie، حرم و آیین معین‌الدین چشتی در اجمیر،^۵ دهلی، ۱۹۸۹؛ R.M. Eaton، «دادگاه بشر، دادگاه خدا، عقاید محلی درباره حرم بابا فرید، پاکپتن، پنجاب»،^۶ در R.C. Martin (ویرایش)، اسلام محلی،^۷ لیدن، ۱۹۸۲، ص ۶۱-۴۴؛ Gaborieau، «افسانه و آیین قدیس مسلمان قاضی میان در نیپال غربی و هند شمالی»،^۸ در اشیا و جهان،^۹ ۴/۱۵-۳ (۱۹۷۵)، ص ۳۱۸-۲۸۹؛ همان، «قدیسان، آب‌ها و محصولات»،^{۱۰} در م.آ. امیرمعزی (ویرایش)، مکان‌های اسلامی، آیین‌ها و فرهنگ‌های آفریقایی و جاوه،^{۱۱} پاریس، ۱۹۹۶، ص ۵۴-۲۳۹

1. The cult of saints among the Muslims of Nepal and Northern India.
2. Saints and their Cults. Studies in Religious, Sociology, Folklore and History.
3. Le culte des Saints en tant que Rituel: Controverses Juridiques, in Archives de Sciences Sociales des Seligions.
4. Le Culte des Saints dans le Monde Musulman.
5. The Shrine and Sult of Mu'm al - Din Chishti of Ajmer.
6. Court of Man, Court of God. Local Perceptions of the Shrine of Baba Farid, Pakpattan, Punjab.
7. Islam in Local Contexts.
8. Légende et Culte du Saint Musulman Ghazi Miyan au Népal Occidental et en Inde du Nord.
9. Objets et Mondes.
10. Les Saints, les Eaux et les Récoltes.
11. Lieux d'Islam. Cultes et cultures de l'Afrique a Java.

۴۴. M.R. Woodward، اسلام در جاوه: تقوا و عرفان بهنجار در سلطنت یوگیاکارتا،^۱ توسان، ۱۹۸۹
۴۵. H. de Jonge، قدیسان، منابع و هدف‌ها، تحولات و معانی دو دستور زیارتی اسلامی در جاوه،^۲ در H. de Jonge و W. Jansen، زیارات اسلامی،^۳ مایدربرخ، ۱۹۹۹
۴۶. J. Fox، زیارت مقابر والی، بنیانگذاران اسلام در جاوه،^۴ در M.C. Ricklefs (ویرایش)، اسلام در زمینه اجتماعی اندونزی،^۵ Clayton، ویکتوریا، ۱۹۹۱
۴۷. D.A. Rinke، نه قدیس جاوه، کوالامپور،^۶ ۱۹۹۶ (چاپ اول ۱۱ - ۱۹۱۰).
۴۸. Chen Hock Tong، چینی‌سازی کرامات مالایی در مالزی،^۷ در JMBRAS، ۲/۷۱ (۱۹۹۸)، ص ۲۹-۶۱
۴۹. P. Marty، اسلام در سنگال،^۸ جلد دوم، پاریس، ۱۹۱۷ (برای دیدن نظر نویسنده درباره اینکه چرا آفریقایی‌ها قدیسان مرده را تکریم نمی‌کنند، ر.ک: به صفحات ۴۲ تا ۴۳).
۵۰. J.S. Trimingham، اسلام در آفریقای غربی،^۹ آکسفورد، ۱۹۵۹ (ارجاعات اندک به زیارت/ به طور خاص رجوع کنید به صفحه ۸۸ و پس از آن).
۵۱. A. Samb، توبا و مگلش،^{۱۰} در بولتن^{۱۱} I.F.A.N، شماره ۳۱ (۱۹۶۹)، ص ۵۳-۷۳۳ (درباره بزرگ‌ترین زیارت مریدیه).
۵۲. A.A. Batran، سید مختار الکونتی و رجعت اسلام به غرب صحرای آفریقا و مرکز نیجریه،^{۱۲} حدود ۱۷۵۰ - ۱۸۱۱، رساله دکتری، دانشگاه بیرمنگام، ۱۹۷۱ (درباره قادریه تیمبوکتو).

1. Islam in Java: Normative Piety and Mysticism in the Sultanate of Yogyakarta.
2. Heiligen, Middelen en Doel. Ontwikkelingen en Betekenis van Twee islamitische Bedevaartsorden op Java.
3. Islamitische Pelgrimstochten.
4. Ziarah Visits to the Tombs of the Wali, The Founders of Islam on Java.
5. Islam in the Indonesian Social Context.
6. Nine Saints of Java.
7. The Sinicization of Malay Keramats in Malaysia.
8. L'Islam au Senegal.
9. Islam in West Africa.
10. Touba et Son Magal.
11. Bulletin de l'I.F.A.N. (Institut Fondamental d'Afrique Noire).
12. Sidi al-Mukhtdr al-Kunti and the Recrudescence of Islam in the Western Sahara and the Middle Nigeria.

۵۳. J.N. Paden، فرهنگ مذهبی و سیاسی در کانو،^۱ برکلی، ۱۹۷۳ (برای زیارت ابراهیم نیاس ر.ک: ص ۱۲۹).
۵۴. V. Monteil، اسلام سیاه،^۲ پاریس، ۱۹۸۰، فصل ۵
۵۵. H.T. Norris، عرفان صوفی در صحرای نیجر،^۳ آکسفورد، ۱۹۹۰ (ر.ک: AIR، ص ۷-۹۶، ۱۱۳ شماره ۶۹).
۵۶. J.O. Hunwick و همکاران، ادبیات عرب آفریقا،^۴ جلد دوم، نوشته‌های آفریقای مرکزی سودانی،^۵ لیدن، ۱۹۹۵ (شامل مداخلی در مورد کتاب‌های راهنمای زیارتی).
۵۷. L.A. Villalon، جامعه اسلامی و قدرت دولتی در سنگال،^۶ کمبریج، ۱۹۹۵ (در مراسم مگل و گامو ر.ک: صفحات ۸۶-۱۶۳).
۵۸. B.F. Scares، اقتصاد معنوی نیورو دو ساحل،^۷ رساله دکتری، دانشگاه شمال غربی، ۱۹۹۷، ر.ک: فصل ۵
۵۹. C. Coulon، مگل بزرگ در توبا،^۸ در افریکن افرز،^۹ شماره ۹۸ (۱۹۹۹)، صص ۲۱۰-۱۹۵ (درباره بزرگ‌ترین زیارت قادریه).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

1. Religion and political culture in Kano.
2. L'Islam Noir.
3. Sufi Mystics of the Niger Desert.
4. Arabic Literature of Africa.
5. The Writings of Central Sudanic Africa.
6. Islamic Society and State Power in Senegal.
7. The Spiritual Economy of Niuro du Sahel.
8. The Grand Magal in Touba.
9. African Affairs.